

Cover Page



Universiteit Leiden



The handle <http://hdl.handle.net/1887/66321> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Daalder, E.S.

Title: De rechtspraakverzamelingen van Julius Paulus : recht en rechtvaardigheid in de rechterlijke uitspraken van keizer Septimius Severus

Issue Date: 2018-10-23

De rechtspraakverzamelingen van Julius Paulus

Samenvatting

1 INLEIDING

De Romeinen beschouwden rechtspraak als één van de belangrijkste taken van de keizer. Reeds vanaf het bewind van Augustus werden met enige regelmaat geschillen tussen burgers aan de keizer voorgelegd. De uitspraak van de keizer in een dergelijk individueel geschil wordt een *decretum* genoemd. Het onderwerp van dit onderzoek zijn twee in de Digesten overgeleverde verzamelingen van keizerlijke rechterlijke uitspraken die zouden zijn samengesteld door de Romeinse jurist Julius Paulus (2^e - 3^e eeuw n. Chr.). Zij dragen de titels *Decretorum libri tres* (hierna: *Decreta*) respectievelijk *Imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum libri sex* (hierna: *Imperiales Sententiae*). Het betreft 38 verslagen van 37 zaken die door keizer Septimius Severus (193-211 n. Chr.) als rechter zijn behandeld. Paulus maakte onderdeel uit van het rechterlijke *consilium* van Severus, de adviesraad die de keizer bijstond bij de uitoefening van diens taken als rechter. Zijn beschrijvingen bevatten om die reden een veelheid aan details. Niet alleen vermeldt de jurist het aan de keizer voorgelegde feitencomplex en de hierop volgende uitspraak, ook doet hij regelmatig verslag van de procesgang en beschrijft in sommige gevallen zelfs de beraadslagingen tussen de keizer en het *consilium*.

Dit onderzoek heeft als doel om door middel van een juridische en contextuele analyse van de verslagen die uit de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* via de Digesten zijn overgeleverd een beeld te schetsen van de rechterlijke activiteiten van Septimius Severus. De resultaten van deze analyse op zaaksniveau zijn opgenomen in het 'Bijzonder deel' van dit boek. Het algemene beeld dat hieruit van Septimius Severus als rechter naar voren komt, wordt in het 'Algemeen deel' verder uitgewerkt en gerelateerd aan de historische, constitutionele en institutionele context waarin deze keizerlijke beslissingen en – in het verlengde daarvan – de verzamelingen van Paulus tot stand zijn gekomen. De onderstaande samenvatting is gebaseerd op het 'Algemeen deel' van de studie en bevat geen samenvattingen van de individuele door Paulus beschreven zaken.

2 SEPTIMIUS SEVERUS

De centrale figuur in de verslagen van Paulus is keizer Septimius Severus, die van 193 tot 211 n. Chr. het Romeinse rijk regeerde. Severus was afkomstig uit de Noord-Afrikaanse stad Leptis Magna en werd geboren als de tweede zoon van Publius Septimius Geta, een Romeinse *eques*. Na een rechtenstudie in Rome werd Severus door Marcus Aurelius in de senaat opgenomen en bekleedde vervolgens verschillende civiele bestuurlijke posities, waaronder het consulaat in het jaar 190. In 191 werd hij benoemd tot gouverneur van de provincie Pannonia Superior. Deze provincie was in militair en strategisch opzicht uiterst belangrijk, aangezien er maar liefst drie legioenen gelegerd waren. In reactie op de moordaanslagen op Commodus en diens opvolger Pertinax werd Severus op 9 april 193 in Carnuntum door zijn troepen tot keizer uitgeroepen. Hij trok met zijn leger naar Rome en nam de stad zonder veel tegenstand in. Hierop volgden twee bloedige burgeroorlogen, waarin Severus afrekende met zijn rivalen voor de keizerlijke troon, Pescennius Niger, de gouverneur van Syria, en Clodius Albinus, de gouverneur van Britannia. Beide heren waren evenals Severus na de moord op Pertinax ook door hun troepen tot keizer uitgeroepen.

De voor deze periode in de Romeinse geschiedenis ongewone wijze waarop Severus aan de macht kwam, zorgde ervoor dat een legitieme rechtvaardiging voor zijn positie als keizer ontbrak. Daarnaast zullen de burgeroorlogen tegen Niger en Albinus het publieke beeld van zijn optreden als heerser geen goed hebben gedaan. De wijze waarop hij zijn positie probeerde te legitimeren en zijn publieke imago poogde te herstellen was uitzonderlijk; vanaf 195 presenteerde hij zichzelf als de zoon van Marcus Aurelius en bij zijn terugkeer in Rome na de oorlog tegen Albinus liet hij deze dynastieke claim ook door een (fictieve) adoptie vastleggen. De opname van Severus in de Antonijnse dynastie had niet alleen als gevolg dat zijn positie als keizer daardoor werd gelegitimeerd, maar impliceerde ook de continuïteit tussen het bewind van Marcus Aurelius (en diens voorgangers) en dat van Severus. Hij presenteerde zich als een nieuwe Antonijnse keizer, een *bonus princeps*, die het rijk na jaren van burgeroorlog weer in zijn oude glorie zou herstellen. Een belangrijk aspect hiervan was zijn relatie met de senaat. Hoewel in het verleden wel is betoogd dat er een openlijke vijandigheid tussen Severus en de senaat zou hebben bestaan, is uit recenter onderzoek gebleken dat Severus zich overwegend conformeerde aan de traditionele omgangsvormen tussen de keizer en de senaat. Ook in andere opzichten probeerde Severus te voldoen aan de verwachtingen die men had van een goede *princeps*. Zo spande hij zich in voor het uiterlijke herstel van de stad Rome en voorzag haar inwoners van brood en spelen. Hij voerde bestuurlijke hervormingen door in de provincies en beschermde de inwoners ervan tegen externe bedreigingen, hetgeen in het oosten zelfs resulteerde in een uitbreiding van het rijk.

3 DE KEIZER EN HET RECHT

Ten tijde van het bewind van Septimius Severus was de keizer uitgegroeid tot de belangrijkste instantie binnen het Romeinse constitutionele en juridische bestel. Formeel berustte zijn macht nog steeds op dezelfde Republikeinse bevoegdheden als ooit aan Augustus als eerste *princeps* waren toegekend, te weten het *imperium proconsulare* en de *tribunicia potestas*. In de praktijk betekende dit echter dat de keizer zonder enige belemmering het rijk volledig naar eigen inzicht kon besturen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Ulpianus opmerkt dat de beslissingen van de keizer in beginsel kracht van wet hadden (D. 1,4,1 *pr.*: '*Quod principi placuit, legis habet vigorem.*'). Dergelijke keizerlijke regelgevende beslissingen, die keizerconstituties (*constitutiones principis*) worden genoemd, konden de vorm van een ambtelijke richtlijn (*mandatum*), een edict (*edictum*), een rescript (*rescriptum*) of een rechterlijke uitspraak (*decretum*) aannemen. De invloed van de keizer op het recht en de rechtspraktijk was voornamelijk gebaseerd op de laatste twee soorten constituties. Beide betroffen keizerlijke beslissingen in individuele gevallen. Een rescript was het antwoord van de keizer op een vraag of verzoek dat aan hem werd voorgelegd door een burger, ambtenaar of rechter. Een dergelijke vraag kon ook betrekking hebben op de inhoud van het recht. Hoewel het keizerlijke antwoord op een dergelijke rechtsvraag dus niets anders was dan een rechtsgeleerd advies van de keizer in een individueel geval, konden dergelijke rescripten worden beschouwd als gezaghebbende interpretaties van het recht door de keizer. Een juridisch rescript had om die reden algemene gelding, mits het voldoende algemeen was geformuleerd. Had het echter slechts betrekking op de inwilliging van een wens van de verzoeker of kwam het neer op een keizerlijke gunst of vrijstelling (een zogeheten *personalis constitutio*), dan had de beslissing in beginsel geen algemene rechtskracht (vgl. D. 1,4,1,2). In het algemeen kan worden opgemerkt dat het belang van de keizerlijke rescripten voor de rechtspraktijk niet kan worden overschat. Aangezien zij in veel gevallen een abstract en algemeen geformuleerd antwoord op een concrete rechtsvraag bevatten, vormden zij vanaf Hadrianus het belangrijkste instrument voor de keizerlijke inmenging in de toepassing, interpretatie en ontwikkeling van het (privaat)recht.

Een *decretum* was, zoals hierboven reeds werd vermeld, een rechterlijke uitspraak van de keizer. Hoewel de rechterlijke beslissingen van de keizer door de Romeinse juristen ook worden genoemd in hun opsommingen van de bronnen van het Romeinse recht (vgl. Gai. 1,5 en D. 1,4,1,1), was hun rechtskracht tot de Late Oudheid onderwerp van debat. De rechterlijke uitspraken van de keizer waren immers vaak te nauw verbonden met de specifieke feiten en omstandigheden van het individuele geval om algemene gelding te hebben. Tegelijkertijd blijkt uit de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* dat ook de keizerlijke decreten wel degelijk gezaghebbende interpretaties van het recht of zelfs nieuwe rechtsregels konden bevatten, die ook in andere geschillen konden worden toegepast.

Zowel bij zijn rechterlijke uitspraken (*decreta*) als bij zijn rechtsgeleerde adviezen (*rescripta*) hoefde de keizer in beginsel geen acht te slaan op de bestaande regelgeving van andere Republikeinse organen, zoals de wetten van de Volksvergadering en de *senatus consulta* van de senaat. De keizer stond boven de wet, aldus Ulpianus (D. 1,3,31: '*Princeps legibus solutus est.*'). Uit andere teksten in de Digesten blijkt echter dat die vrijheid wel een zekere politieke begrenzing kende: hoewel de keizer niet was gebonden aan de regels van het *ius civile*, paste het een goede *princeps* om het bestaande recht zoveel mogelijk te respecteren (vgl. bijvoorbeeld D. 32,23). Het was echter aan iedere individuele keizer om zelf te bepalen in hoeverre hij zich aan die norm wenste te onderwerpen.

4 DE KEIZERLIJKE GERECHTELIJKE PROCEDURE

Ten tijde van Septimius Severus had de keizer jurisdictie in zowel strafrechtelijke als civielrechtelijke geschillen en hij sprak op basis hiervan niet alleen in appel, maar ook in eerste aanleg recht. Een procedure werd bij het keizerlijk gerechtshof aanhangig gemaakt door een zogeheten *supplicatio*, een verzoekschrift aan de keizer. In het geval van een appelprocedure diende hier toe echter eerst toestemming te zijn verleend door de rechter tegen wiens vonnis in appel werd gegaan. Het is aannemelijk dat het verzoekschrift werd ingediend bij het bureau *a libellis*, het departement van de keizerlijke kanselarij dat zich bezighield met de behandeling van verzoekschriften van welke aard dan ook aan de keizer. Het verzoek werd vervolgens verwerkt door een speciaal departement dat de keizer ondersteunde bij de uitvoering van diens taken als rechter, het bureau *a cognitionibus*. De keizer en zijn hof werden waarschijnlijk overspoeld door een constante toestroom van petitie om een geschil aan de keizer te mogen voorleggen en het is aannemelijk dat niet alle geschillen in aanmerking kwamen voor een behandeling door de keizer zelf. In sommige gevallen werd de zaak terugverwezen naar een lagere rechter, terwijl in andere gevallen de zaak kon worden afgedaan door een plaatsvervanger van de keizer, een *iudex vice caesaris*. Wanneer een zaak werd geselecteerd voor persoonlijke behandeling door de keizer, werd deze door het bureau *a cognitionibus* op de rol geplaatst en werden partijen opgeroepen om op een bepaalde datum op een bepaalde locatie te verschijnen. Aan het begin van de Principaat spraken de keizers voornamelijk recht op publieke plaatsen, zoals het *Forum Romanum*. De rechtspraak door de keizer versterkte daardoor diens publieke zichtbaarheid. Enerzijds bracht dit met zich mee dat de keizer zich door het horen van geschillen tussen gewone burgers kon presenteren als een welwillende, rechtvaardige en betrokken vorst. Anderzijds communiceerde hij tegelijkertijd ook zijn macht en in het bijzonder zijn positie als de belangrijkste bron van recht en rechtvaardigheid aan het volk. Naar mate de tijd vorderde vonden de keizerlijke gerechtzittingen echter in toenemende mate plaats in het paleis op de Palatijn of in andere keizerlijke residenties in en rondom de stad. Zo is van Severus

bekend dat hij in het paleis op de Palatijn twee zalen speciaal voor gerechtelijke hoorzittingen had laten inrichten.

De feitelijke procedure bij de keizer was niet gebonden aan enige vorm en kende geen vaste procesregels. De keizers hielden zich echter in de meeste gevallen aan de in de dagelijkse rechtspraktijk ontwikkelde processuele gewoontes. In de rechtszaal waren naast de keizer zelf het *consilium principis*, de keizerlijke lijfwacht en waarschijnlijk een (beperkt) publiek van hovelingen en andere geïnteresseerden aanwezig. Nadat partijen en hun advocaten waren binnen gelaten, werden zij in de gelegenheid gesteld om hun zaak te bepleiten, waarbij de duur van het pleidooi per zaak en per keizer varieerde. Daarnaast kregen zowel eiser als gedaagde de mogelijkheid om bewijsmiddelen ter ondersteuning van hun betoog aan te dragen (persoonlijke en juridische documenten, verslagen van getuigenverhoren etc.). Uit verschillende bronnen blijkt dat de keizer, wanneer hij dit wilde, tijdens de hoorzitting actief in debat trad met partijen en hun advocaten en de aanwezigen naar believen ondervroeg. Wanneer beide partijen hun standpunten voldoende hadden toegelicht en de keizer voldoende was ingelicht, trok hij zich terug met zijn *consilium* om zich over de zaak te beraden. Wanneer men tot een beslissing was gekomen, volgde de uitspraak. Uit verschillende Digestenteksten blijkt dat deze uitspraak waarschijnlijk direct na de hoorzitting en de beraadslagingen in mondelinge vorm geschiedde in het bijzijn van partijen. Partijen konden, desgewenst, een schriftelijke kopie van de uitspraak meekrijgen.

5 JULIUS PAULUS EN HET KEIZERLIJKE *CONSILIUM*

Er wordt aangenomen dat Paulus werd geboren rond 160 n. Chr. en als jurist en auteur werkzaam is geweest van Commodus tot Alexander Severus. Net als zijn leermeester Quintus Cervidius Scaevola had hij een bloeiende consultatiepraktijk. Daarnaast heeft Paulus ook enkele posities binnen het keizerlijke bestuursapparaat bekleed. Het bronnenmateriaal hierover is echter op zijn minst beperkt te noemen. Uit de Digesten kan in ieder geval met zekerheid worden opgemaakt dat hij gedurende het bewind van Septimius Severus onderdeel uitmaakte van twee verschillende (rechterlijke) adviesraden, te weten het *consilium* van de *praefectus praetorio* Papinianus en het *consilium* van de keizer zelf. Daarnaast wordt in de *Historia Augusta*, een veelal onbetrouwbare bron, vermeld dat Paulus de positie van *a memoria* en later zelfs die van *praefectus praetorio* zou hebben bekleed. Aangezien beide posities niet in andere, meer betrouwbare bronnen zijn geattesteerd, valt het echter zeer te betwijfelen of Paulus deze functies ooit heeft uitgeoefend.

De *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* zijn het resultaat van Paulus' werkzaamheden als lid van het *consilium* van Severus. Er bestaat tot op de dag van vandaag discussie over de precieze aard en samenstelling van deze keizerlijke adviesraad. Aanvankelijk werd betoogd dat het *consilium principis* moest worden beschouwd als een 'Kronrat' of een 'Privy Council' met een

vaste samenstelling, die de keizer in alle staatsaangelegenheden adviseerde. Tegenwoordig gaat men er, terecht, van uit dat de keizer zich door verschillende *consilia* met een wisselende samenstelling liet adviseren. Het debat spitst zich heden ten dage voornamelijk toe op de vraag of de verschillende adviesraden van de keizer *ad hoc* werden samengesteld of dat deze *consilia* – en in bijzonder het rechterlijke *consilium* van de keizer – tot op zekere hoogte een vaste samenstelling kenden. De eerste visie wordt verdedigd door Crook, terwijl de laatste opvatting door Mommsen en Kunkel wordt voorgestaan. Voor het bewind van Septimius Severus kan worden vastgesteld dat het *consilium* dat de keizer adviseerde wanneer hij rechtspraak een gemengd karakter had. Severus bediende zich van een vast ‘kern-*consilium*’ van juristen, die op basis van een vaste betrekking voor langere tijd fungeerden als keizerlijke adviseurs en op elk moment tot zijn beschikking stonden. Zij kunnen mogelijk gelijk worden gesteld met de gesalarieerde *consiliarii Augusti*, die we in verschillende inscripties tegenkomen. Afhankelijk van de zaak die door de keizer werd behandeld, werden aan dit kern-*consilium* andere adviseurs *ad hoc* toegevoegd, die niet over juridische kennis behoeften te beschikken en afkomstig waren uit de bredere kring van de *amici principis*.

6 DE TWEE RECHTSPRAAKVERZAMELINGEN VAN PAULUS

De 38 teksten in de Digesten zijn afkomstig uit wat twee verschillende werken lijken te zijn, de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae*. Van de 38 overgeleverde teksten zijn er 32 afkomstig uit de *Decreta*, drie uit de *Imperiales Sententiae* en drie teksten maakten blijkens hun inscriptie onderdeel uit van beide werken. Het gaat in alle gevallen om verslagen van gerechtelijke procedures bij het keizerlijk gerechtshof, maar er bestaan verschillen in de opmaak van de verschillende Digestenteksten. Het grootste deel van de teksten (26 teksten) bevat niet alleen de keizerlijke beslissing, maar ook een uiteenzetting van de feiten die aanleiding gaven tot het geschil. In sommige gevallen beschrijft Paulus daarnaast ook de standpunten van partijen, de beslissing van een lagere rechter en/of de beraadslagingen over de zaak in het *consilium* van de keizer. Het is waarschijnlijk dat alle verslagen van Paulus oorspronkelijk op deze wijze waren vormgegeven. Enkele van de in de Digesten overgeleverde teksten wijken echter van deze opmaak af. Sommige teksten (4 teksten) bevatten slechts het oordeel van de keizer, zonder de toevoeging van enige vorm van context. In andere teksten (8 teksten) is slechts een abstract geformuleerde rechtsregel opgenomen. Het is nagenoeg zeker dat het in beide gevallen gaat om een ingreep van de compilatoren, die niet het gehele verslag van Paulus hebben overgenomen, maar slechts een passage hieruit hebben geselecteerd en deze zonder verdere context in de Digesten hebben opgenomen.

Zoals in de inleiding reeds is vermeld, kunnen de in de *Decreta* en *Imperiales Sententiae* opgenomen zaken worden gedateerd ten tijde van het bewind van Septimius Severus. Op grond van de vermelding van de jurist Papinianus als lid van het rechterlijke *consilium* en de keizerlijke procurator Valerius Patruinus als procespartij kan een relatief duidelijke *terminus ad quem*, te weten 211 of 212 n. Chr., worden vastgesteld. Beide heren zijn immers op bevel van Caracalla om het leven gebracht in de nasleep van de moord op Geta. De *terminus a quo* is voor beide werken moeilijker vast te stellen. Uit de beperkte tijdsindicatoren die in de verslagen van Paulus kunnen worden teruggevonden kan het volgende worden opgemaakt. Uit het feit dat Marcus Aurelius in beide werken wordt aangeduid als '*divus Marcus*' kan worden afgeleid dat de beschreven zaken zich in ieder geval na zijn bewind moeten hebben afgespeeld. Tegelijkertijd bevatten beide werken een vermelding van '*imperatores nostri*'. Uit het voorgaande volgt dat deze bewoordingen slechts kunnen verwijzen naar Septimius Severus en Caracalla. Dit betekent dat tenminste een deel van de zaken zich moet hebben afgespeeld tijdens hun gezamenlijke bewind van 198 tot 211 n. Chr. In het eerste boek van de *Decreta* komen we daarnaast nog een verwijzing naar '*Severus Augustus*' tegen. Aangezien een datering ten tijde van het bewind van Alexander Severus op basis van de *terminus ad quem* kan worden uitgesloten, hebben we ook hier te maken met een verwijzing naar Septimius Severus. Het is daarom aannemelijk dat de in de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* opgenomen rechtszaken zich hebben afgespeeld tijdens het gehele bewind van Septimius Severus, dat wil zeggen van 193 tot 211 n. Chr.

7 DE TRANSMISSIE VAN DE *DECRETA* EN DE *IMPERIALES SENTENTIAE*

De verhouding tussen de twee in de Digesten overgeleverde rechtspraakverzamelingen van Paulus is tot op de dag van vandaag onderwerp van discussie. Reeds in de 16^e eeuw werd door de Franse humanist Cujas betoogd dat alle teksten in de Digesten afkomstig waren uit hetzelfde werk van zes boeken en dat beide titels hiernaar verwijzen. De compilatoren zouden echter slechts de eerste drie van deze zes boeken hebben gebruikt. Zijn opvatting is reeds in de 19^e eeuw weerlegd door Bluhme, wiens 'Massentheorie' nog steeds heeft te gelden als de heersende leer over de opbouw van de titels van de Digesten en de ordening van de verschillende *leges* hierbinnen. Anders dan Cujas komt Bluhme tot de conclusie dat de in de Digesten opgenomen teksten afkomstig zijn uit twee verschillende fysieke werken, die onder verschillende titels in de *Index Florentinus* zijn opgenomen en die zich in twee verschillende Masses bevonden, te weten de Papinianusmasse (*Decreta*) en de Appendixmasse (*Imperiales Sententiae*). Hij schrijft beide werken toe aan Paulus zelf. Zijn opvatting werd door de meeste 19^e en 20^{ste}-eeuwse romanisten gedeeld, al bestond (en bestaat) er enige discussie over de vraag hoe in een dergelijk geval de beide werken van Paulus zich tot elkaar verhielden. Halverwege de 20^{ste} eeuw werd door Schulz een alternatief voor de theo-

rie van Bluhme geformuleerd. Net als Bluhme gaat Schulz ervan uit dat de compilatoren over twee verschillende fysieke werken beschikten en dat deze onderdeel uitmaakten van verschillende Massen. Hij is echter van mening dat beide werken niet van de hand van Paulus zijn, maar dat het twee uittreksels, *epitomae*, betreft van één Pauliaans origineel. Zijn betoog is in het geval van de *Imperiales Sententiae* overtuigend. Op basis van de inscripties van de Digestenteksten die zijn ontleend aan dit werk en in het bijzonder het gebruik van de zinsnede 'ex libris sex' hierin ('*Paulus imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum ex libris sex libro primo/secundo*'), kan worden aangenomen dat dit werk inderdaad een uittreksel is. Het gaat waarschijnlijk om een zes boeken tellend origineel van Paulus dat op enig moment in twee boeken is samengevat door een onbekende epitomator. In het geval van de *Decreta* ontbreekt echter een dergelijke duidelijke aanwijzing dat we te maken hebben met een uittreksel. Schulz baseert zijn theorie voornamelijk op de verschillen in opmaak tussen D. 10,2,41 en D. 37,14,24, twee Digestenteksten over dezelfde zaak, waarvan er één afkomstig is uit de *Decreta* (D. 10,2,41) en één uit de *Imperiales Sententiae* (D. 37,14,24). De redactionele verschillen tussen deze twee teksten kunnen echter ook worden verklaard door een ingreep van de compilatoren aan te nemen. Met andere woorden, de uiterlijke kenmerken van en verschillen tussen de *Imperiales Sententiae* en de *Decreta* bieden geen uitsluitend antwoord op de vraag of de *Decreta* ook als een *epitome* moeten worden aangemerkt. De onconventionele inhoud van beide werken wijst echter in de richting van de opvatting dat Paulus slechts één verzameling van uitspraken van Septimius Severus heeft gepubliceerd. Deze stelling zal in het navolgende nader worden toegelicht.

8 DE MOTIEVEN VOOR DE PUBLICATIE VAN DE RECHTERLIJKE BESLISSINGEN VAN SEPTIMIUS SEVERUS: DE HEERSENDE LEER

Anders dan moderne juristen hadden de Romeinse juristen niet de gewoonte om collecties van rechterlijke uitspraken samen te stellen en te publiceren. De bijzondere eigenschappen van het klassieke formulaproces brachten met zich dat rechterlijke beslissingen niet werden beschouwd als een bron van recht (vgl. C. 7,45,13). De publicatie en verspreiding ervan was om deze reden in de ogen van de Romeinse juristen weinig zinvol. De enige uitzondering op dit beginsel waren de *decreta* van de keizer, die door de Romeinse juristen wél tot de bronnen van het Romeinse recht werden gerekend (sub 3 *supra*). De Romeinse juristen lijken echter niet veel meer aandacht voor de rechterlijke uitspraken van de keizer te hebben gehad dan voor uitspraken van lagere rechters. Naast de verzamelingen van Paulus is er geen enkele andere soortgelijke collectie van keizerlijke rechterlijke uitspraken uit de oudheid aan ons overgeleverd. De verslagen van Julius Paulus zijn dus een unicum. Dit doet de vraag rijzen waarom juist deze jurist op enig moment heeft besloten om tot een dergelijke exercitie over te gaan en de rechterlijke uitspraken van Septimius Severus te verzamelen en uit te geven.

Vrijwel alle auteurs die zich over deze vraag hebben gebogen leiden uit de vermeende algemene rechtskracht van de keizerlijke *decreta* af dat de kenbaarheid van de uitspraken van Severus en de juridische problematiek waarop zij betrekking hadden de primaire reden voor Paulus moeten zijn geweest om de uitspraken van deze keizer te publiceren. Een dergelijke exercitie leek noodzakelijk, aangezien de publicatie en verspreiding van de decreten van de keizer niet van overheidswege plaatsvond. Deze traditionele opvatting over de publicatie van de rechtspraakverzameling van Paulus is echter problematisch. Om te beginnen bestond er, zoals hierboven reeds werd benadrukt (sub 3 *supra*), ten tijde van het Principaat nog de nodige twijfel over de algemene gelding van de rechterlijke uitspraken van de keizer. Slechts wanneer deze zeer algemeen waren geformuleerd, kwamen zij voor derdenwerking in aanmerking. Wanneer het werk van Paulus uitsluitend bedoeld zou zijn geweest voor de rechtspraak, zou men verwachten dat zijn rechtspraakverzameling om die reden voornamelijk dit soort beslissingen van Septimius Severus bevatte. Een nadere analyse van de (juridische) inhoud van alle 38 teksten wijst echter uit dat dit *niet* het geval is. De in de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* opgenomen uitspraken kunnen in de volgende vier categorieën worden verdeeld:

1. uitspraken waarin de keizer tot zijn beslissing komt door het bestaande recht toe te passen;
2. uitspraken waarmee de keizer opheldering geeft over een onduidelijk punt in het bestaande recht of zelfs een lacune opvult (rechtsvormende beslissingen);
3. uitspraken waarin de keizer een uitleg geeft van een specifiek juridisch document, in het bijzonder testamenten en codicillen;
4. uitspraken waarin de keizer het geldende recht buiten toepassing laat en beslist op basis van algemene rechtsbegrippen, zoals de *humanitas*, *pietas* en *aequitas* ('billijkheidsbeslissingen'), omdat een strikte toepassing van het bestaande recht tot een onwenselijke uitkomst zou leiden.

Slechts de eerste twee categorieën uitspraken, waartoe ongeveer de helft van alle uitspraken (16 beslissingen) behoort, leenden zich voor toepassing in andere geschillen en konden om die reden als algemeen verbindend worden beschouwd. Een dergelijke werking is zonder meer duidelijk voor de uitspraken van de tweede categorie: zij bevatten immers nieuwe rechtsregels. De uitspraken van de eerste categorie konden in sommige gevallen worden beschouwd als een gezaghebbende interpretatie van het bestaande recht met als gevolg dat ook aan die beslissingen een zekere precedentwerking kon worden toegekend. Dit lag echter anders voor de keizerlijke beslissingen die behoorden tot de derde en vierde categorie. De algemene toepasbaarheid in de praktijk van de uitspraken die betrekking hadden op de uitleg van een juridisch document of waren gebaseerd op de billijkheid is minder evident. Dergelijke beslissingen waren dusdanig verbonden met de specifieke bewoordingen van een document, de hoedanigheid van de betrokken

partijen en de overige omstandigheden van het geval dat zij zich niet of nauwelijks leenden voor toepassing in andere geschillen. Sterker nog, het is zelfs niet aannemelijk dat de keizer in de meeste van deze gevallen de bedoeling heeft gehad om een precedent te scheppen.

Wanneer Paulus daadwerkelijk enkel beoogde om belangrijke rechtsvormende beslissingen van Septimius Severus toegankelijk te maken voor de rechtspraktijk, lag het daarnaast om verschillende redenen meer in de lijn der verwachting om een collectie van keizerlijke *rescripta* in plaats van *decreta* aan te leggen. Keizerlijke rescripten waren weliswaar, net als *decreta*, beslissingen in individuele gevallen, maar bevatten meestal een concreet en abstract geformuleerd antwoord op een specifieke rechtsvraag. Hierdoor werden zij vaker door de Romeinse juristen als eenieder verbindend geciteerd en was hun invloed op de rechtspraktijk vele malen groter dan die van de decreten van de keizer. Hieruit volgt dat het logischer zou zijn geweest voor Paulus om een collectie van *rescripta* van Septimius Severus aan te leggen of in ieder geval naast decreten óók rescripten in zijn collectie op te nemen. Voor een dergelijke onderneming bestond ook een precedent. Van de hand van de jurist Papirius Justus is een soortgelijke verzameling van keizerlijke regelgeving bekend, die de titel *Constitutionum Libri XX* droeg en voornamelijk rescripten van Lucius Verus en Marcus Aurelius bevatte, hetgeen het vermoeden rechtvaardigt dat deze collectie gedurende hun regering is gemaakt.

Tot slot pleit ook de vorm van de uit de *Decreta* en *Imperiales Sententiae* overgeleverde teksten tegen de gangbare opvatting over het motief achter de publicatie ervan. Wanneer we zouden aannemen dat Paulus de uitspraken van Severus en de hierin vervatte rechtsregels slechts kenbaar zou hebben willen maken voor de praktijk, valt moeilijk te verklaren waarom hij zoveel details aan zijn beschrijvingen heeft toegevoegd. De uitspraak van de keizer en eventueel een beknopte omschrijving van het feitencomplex zouden dan immers hebben volstaan: informatie over de voorgeschiedenis en de wijze van totstandkoming van de keizerlijke beslissing was in het algemeen niet relevant voor de toepassing van rechtsregel die eruit voortvloeide.

9 DE MOTIEVEN VOOR DE PUBLICATIE VAN DE RECHTERLIJKE BESLISSINGEN VAN SEPTIMIUS SEVERUS: EEN GELEGENHEIDSGESCHRIFT

Uit de bovenstaande uiteenzetting volgt dat de traditionele opvatting over de publicatie van de rechtspraakverzameling van Paulus niet houdbaar is. Zij werd niet primair ingegeven door de wens om de rechterlijke uitspraken van Septimius Severus kenbaar te maken voor de rechtspraktijk, maar hangt nauw samen met de positie van Paulus aan het hof van Severus. Prominente tweede en derde-eeuwse juristen als Paulus, Papinianus en Ulpianus hadden in deze tijd een bijzondere plaats binnen het Romeinse juridische bestel. Enerzijds maakten zij nog deel uit van de traditionele rechtspraktijk, doceerden over het recht en gaven rechtsgeleerde adviezen (*responsa*) aan burgers,

magistraten en rechters. Anderzijds bekleedden zij ook verschillende functies binnen de keizerlijke bureaucratie en maakten onderdeel uit van de *consilia* van hoge ambtenaren en zelfs van dat van de keizer zelf. Dergelijke posities aan het keizerlijk hof hebben aantoonbaar hun weerslag gehad op de werken van de Severische juristen en op het juridische literaire genre als geheel. Tegen deze achtergrond moet ook de specifieke publicatie van de rechtspraakverzameling van Paulus worden gezien.

De uitgebreide beschrijvingen van Paulus maken niet alleen de rechterlijke uitspraken van Severus kenbaar voor het grotere publiek, maar geven de lezer tegelijkertijd inzicht in de besluitvorming aan de top van de keizerlijke bureaucratie. Hierdoor gaf de jurist een zekere transparantie en openbaarheid aan het rechterlijke besluitvormingsproces dat ten tijde van Severus in beginsel achter gesloten deuren plaatsvond en behoorde tot de *arcana imperii*. In dit proces had Severus een centrale en sturende rol. De *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* zijn, aldus beschouwd, niet slechts een verzameling van keizerlijke *decreta*, maar vooral ook een portret van keizer Septimius Severus 'at work'. Dit portret is uiterst positief en sluit in vele opzichten aan bij het literaire *topos* van 'de goede keizer-rechter', dat we bij auteurs als Tacitus, Plinius de Jongere, Suetonius, Cassius Dio en Herodianus tegenkomen. Severus wordt door Paulus neergezet als een keizer die toegankelijk was voor zijn onderdanen, ongeacht hun geslacht of sociale status. Zijn interesse was niet beperkt tot spectaculaire strafrechtelijke aanklachten en andere geruchtmakende geschillen binnen de elite, maar hij hoorde ook regelmatig alledaagse zaken over veel minder sensationele en soms zelfs zeer technische onderwerpen. Uit de verslagen van Paulus komt naar voren dat de keizer partijen de mogelijkheid gaf om hun standpunten ter terechtzitting uiteen te zetten en te onderbouwen, maar hij nam zelf ook een actieve rol tijdens de hoorzitting in. Ook Severus' optreden tijdens de beraadslagingen in het *consilium* – zoals dat door Paulus wordt gepresenteerd – voldoet aan alle verwachtingen die men van een goede keizer-rechter had. De beraadslagingen kenden een hoog juridisch niveau, waarbij Severus zijn adviseurs zonder meer de vrijheid gaf om hun eigen visie op het geschil te geven. In sommige gevallen volgde hij de opvattingen van zijn juristen, in andere gevallen was hij van mening dat het aan hem voorgelegde geschil een andere oplossing behoeft. In het algemeen kan worden opgemerkt dat er een duidelijke balans bestaat tussen de verschillende soorten beslissingen die in de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* zijn opgenomen. In sommige gevallen gedroeg Severus zich als een gewone rechter en paste simpelweg het bestaande recht toe op het aan hem voorgelegde geschil. In andere gevallen, wanneer de specifieke omstandigheden van het geval hierom vroegen, toonde hij zich een welwillende vorst en was bereid om de regels te buigen, zodat hij tot een beslissing kwam waarmee de belangen van de betrokkenen het meest gediend waren.

De hierboven beschreven onconventionele inhoud van de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* rechtvaardigt het vermoeden dat we te maken hebben met een gelegenheidsgeschrift. Het is daarom aannemelijk dat Paulus zelf

slechts één verzameling van rechterlijke uitspraken van Septimius Severus heeft gepubliceerd en dat de compilatoren twee uittreksels van dit werk tot hun beschikking hadden. Het is bovendien ondenkbaar dat Paulus zijn werk heeft gepubliceerd zonder medeweten en goedkeuring van Severus. Uit het gebruik van het woord *imperator(es)* in verschillende teksten in de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae*, waarmee de Romeinse juristen in hun werken een nog levende keizer plegen aan te duiden, kan worden afgeleid dat Paulus zijn werk nog tijdens het bewind van Severus heeft uitgebracht. Met de publicatie van zijn rechtspraakverzameling maakte Paulus het debat *in consilio* openbaar, dat normaliter achter gesloten deuren plaatsvond. Een dergelijke publiekelijke bekendmaking van de *arcana imperii* kan alleen maar met toestemming van Severus zelf hebben plaatsgevonden.

De wijze waarop Septimius Severus door Paulus als rechter wordt geportretteerd zal de keizer om verschillende redenen hebben aangesproken. Allereerst sloot een dergelijk beeld van Severus als goede keizer-rechter aan bij het beeld van zijn keizerschap dat hij naar buiten toe wenste uit te dragen. Nadat hij aan de macht was gekomen afficheerde Severus zich als de zoon van Marcus Aurelius en in het verlengde daarvan als een *bonus princeps*, die op dezelfde wijze regeerde als de Antonijnse keizers en hun voorgangers hadden gedaan. Het door Paulus geschetste portret van Severus als een consciëntieuze, kundige en rechtvaardige keizer-rechter sluit goed bij dit publieke zelfbeeld aan. Overigens zal ook de enkele publicatie van het werk van Paulus al hebben bijgedragen aan het beeld van Severus als goede keizer en bestuurder. Aangezien de hoorzittingen bij het keizerlijk gerechtshof ten tijde van Severus niet langer in het openbaar plaatsvonden, kreeg de bevolking van Rome slechts in beperkte mate inzicht in de wijze waarop de procedure werd gevoerd en de rechterlijke beslissingen van de keizer tot stand kwamen. De gedetailleerde verslagen van Paulus gaven een zekere mate van transparantie aan de keizerlijke gerechtelijke procedure en creëerden een vorm van wat wij tegenwoordig zouden aanduiden als 'openbaarheid van bestuur', waarbij zelfs het geheim van de raadkamer werd onthuld. Gezien het belang dat door klassieke auteurs wordt gehecht aan de openbaarheid van de keizerlijke gerechtelijke procedure om willekeur tegen te gaan, zal de enkele publicatie van het werk van Paulus dus al hebben bijgedragen aan het beeld van Severus als een goede keizer en bestuurder.

Het beeld van de keizer dat door Paulus in de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* wordt geschetst had echter ook een keerzijde. Enerzijds dragen de uitspraken waarin de keizer het bestaande recht buiten toepassing liet en een beslissing nam op grond van de *aequitas*, *humanitas* of *pietas* bij aan het beeld van Severus als een welwillende en rechtvaardige keizer. Anderzijds onderstrepen dergelijke beslissingen ook zijn positie als absoluut heerser, die boven de wet verheven was en de bevoegdheid had om de wet op haar billijkheidsgehalte te toetsen. In die zin kan het werk van Paulus ook worden beschouwd als een rechtvaardiging van de absolute monarchie en een bevestiging van het feit dat de keizer tegen het einde van het Principaat was uitgegroeid tot de belangrijkste juridische autoriteit binnen het Romeinse staatsbestel.